

Reconstructing the Shi'i Doctrine of Imamate Based on Alfred North Whitehead's Process Philosophy

Mohammad Esmaeil Abdollahi * Faculty of Governance, University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

The theory of Imamate in Imami theology faces explanatory challenges regarding the nature of the Imam's active presence in the world and the relationship between the static nature of the Imamate station and the dynamism of existence. The present study seeks to provide a novel ontological framework for Imamate using the process philosophy of Alfred North Whitehead. The data were collected through library research and analyzed using a comparative-hermeneutic approach; in this method, Whitehead's key concepts have been compared with the doctrines of Imamate, Divine Vicegerency (Wilayah), and Infallibility ('Ismah). The analyses indicate that the Imam can act as an active phenomenological entity within the flow of existence, guiding the world toward perfection through continuous engagement with it. Reconstructing Imamate in a process-oriented manner explains the concept of continuous Wilayah as a dynamic mechanism for guiding existence and resolves the limitations of static perspectives within Imami theology. The innovation of this research lies in integrating process philosophy with Shi'i theology and presenting a new ontological framework for Imamate.

1. Introduction

The genealogy of Imami theology indicates that explaining the position of the Imam as the pivot connecting divine will with the

*Corresponding Author: m.e.abdollahi@ut.ac.ir

How to Cite: Abdollahi, M. E. (2025). Reconstructing the Shi'i Doctrine of Imamate Based on Alfred North Whitehead's. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 6 (11). 159-193. DOI: 10.22054/jcst.2026.90767.1288

world necessitates a conceptual framework capable of engaging with contemporary philosophical paradigms. In the theological tradition, the essentialist interpretation understands the Imam's *status essential* as a fixed and trans-historical reality. However, the emergence of process philosophy in the thought of thinkers like Whitehead has challenged this conception of static existence, redefining reality in terms of "Event" and "Becoming." Within this framework, a being is not an independent substance but a nexus of dependent affects and actions that arise in a network of successive events. The fundamental difference between Whitehead's approach and *Mullā Ṣadrā's* "Trans-substantial motion" lies in the fact that in *al-Ḥikmah al-Muta'ālīyah* (the transcendent wisdom), the substance is still considered singular and continuous, whereas in Whitehead's system, the traditional substance is discarded, and an event-based ontology is substituted. Such a distinction allows for a re-reading of the Imam's position within a dynamic and relational framework, a framework that can open a new horizon for formulating Imami theology in engagement with modern philosophy, without reducing it to traditional interpretations or indeterminate Western notions.

Research Questions

In a horizon where reality is based on "Becoming," explaining the Imam's position as a being present in the process of existence requires a language that clarifies the relational, temporal, and functional dimensions of his presence. This research endeavors, by employing Whitehead's ontological concepts, to shift the theory of Imamate from a "Static-centric" model to a "Process-centric" one. The main question is how, based on Whitehead's process philosophy, the theory of Shi'a Imamate can be reconstructed, a reconstruction that preserves theological authenticity while also enabling a novel explanation of "Continuous *Wilāyah*" within a dynamic framework. To answer this question, it is necessary first to examine the theoretical capacities of process philosophy in explaining the dynamism of existence and then to re-read the fundamental concepts of Imamate, such as *impeccability* and presence, in light of it from an ontological perspective.

Literature Review

The significance of this research lies in its attempt to formulate "Process-centric Theology" in the domain of Imamate. The goal is not

to negate the foundations of transcendent wisdom or mystical interpretations, but to re-regulate the concepts of Imamate within a framework that is dialogical with contemporary philosophy and approaches that understand truth within the context of dynamism, action, and relations. In the philosophical-mystical tradition, particularly with *Allamah Ṭabāṭabā'ī*, components such as relational monotheism, graded existence, and the continuous presence of reality in the levels of existence, assume a kind of inherent dynamism and distance themselves from substantial rigidity. Likewise, mystical interpretations regard the Imam as a reality flowing through the network of existence and a mediator of divine grace, not a being separate from other beings. The novelty of the present research is not in claiming a break from tradition, but in providing an explicit framework for understanding Imamate based on the concepts of "Process," "Action," and "Relation," concepts whose distinction from a substance-based view is important, as in a process-centric perspective, truth is revealed in the process of realization and continuous relations. The research aims, by drawing on the assets of transcendent wisdom and mysticism, to provide the possibility of a dynamic re-reading of Imamate in a horizon that can interact with the questions of contemporary continental philosophy. At the same time, the author is not committed to "Process Theology" and does not take Whitehead's theology as the basis for discussion; the intention is merely to utilize Whitehead's emphasis on dynamism to offer a dynamic interpretation of the Shi'a concept of Imamate.

Research Methodology

The present research is organized with a qualitative, theoretical, and applied-comparative approach and falls within the scope of fundamental research in the field of philosophy of religion and comparative theology. This research is based on in-depth conceptual analysis, theoretical reconstruction, and critical juxtaposition of two distinct intellectual traditions, Alfred North Whitehead's process philosophy and Imami theology, without reducing one to the other or unsoundly merging them. In the first step, by means of intra-textual and systematic analysis of Whitehead's primary works, especially *Process and Reality*, the fundamental categories of process-based ontology have been extracted and conceptually defined to prevent terminological ambiguity.

Conclusion

This research, aiming to re-examine the theory of Imamate in Imami theology based on Whitehead's process paradigm, sought to move beyond the limitations of essentialist explanations and present a dynamic and relational view of Imamate. The main question was how concepts such as the presence of the Imam, *Wilāyah*, and impeccability could be reinterpreted within the framework of the ontology of "Becoming" without compromising the principles of Shi'a theology. The results indicate that process philosophy, by replacing "Substance" with "Event," allows for understanding the Imam as an active and continuous institution within the network of existence; an institution that directs the world towards its telos through divine providence, thus offering a meaningful explanation of the Imam's presence even in the era of occultation. In this view, *Wilāyah* is a perpetual ontological act through which the Imam fulfills the role of the teleological organizer of the world. Furthermore, the reinterpretation of impeccability as "Complete coherence in the creative process" reveals that infallibility is not merely a negative attribute but the ability to actualize the best possible option at each moment, thereby acquiring an ontological significance in the stability and coherence of the world. This measured integration of Imami theology and process philosophy not only strengthens Shi'a foundations but also opens new methodological horizons for theology, including presenting an organic view of the relationship between God, the Imam, and the world, and the possibility of developing "Process-based theology" in the domain of Imamate. This approach can render Shi'a theology active, coherent, and creative in the face of contemporary philosophical challenges and represent Imamate as a living and influential principle in the cosmic process.

Keywords: Imamate, Process Philosophy, Alfred North Whitehead, Dynamic Ontology, Continuous Wilayah, Shi'a Theology.

بازسازی نظریه امامت شیعه بر اساس فلسفه فرآیند آلفرد نورث وایتهد

استادیار گروه حکمرانی فرهنگی اجتماعی، دانشکده حکمرانی
دانشگاه تهران، تهران، ایران

محمد اسماعیل عبداللہی * ID

چکیده

نظریه امامت در کلام امامیه با چالش‌های تبیینی درباره چیستی حضور فعال امام در جهان و نسبت ایستایی مقام امام با پویایی هستی مواجه است. پژوهش حاضر به دنبال ارائه چارچوب هستی‌شناختی نوین برای امامت با استفاده از فلسفه فرآیند آلفرد نورث وایتهد است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری و با رویکرد تطبیقی-تأویلی تحلیل شدند؛ در این روش مفاهیم کلیدی وایتهد با آموزه‌های امامت، ولایت و عصمت تطبیق یافته‌اند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که امام می‌تواند به‌عنوان نهاد فعال پدیدارشناختی در جریان هستی عمل کند و با همراهی مستمر با جهان، آن را به سوی کمال هدایت نماید. بازسازی امامت به شکل فرآیندی، مفهوم ولایت مستمر را به‌عنوان سازوکاری پویا برای هدایت هستی تبیین می‌کند و محدودیت‌های دیدگاه‌های ایستا در کلام امامیه را برطرف می‌سازد. نوآوری پژوهش در تلفیق فلسفه فرآیند با کلام شیعه و ارائه چارچوب هستی‌شناختی جدید برای امامت است.

کلیدواژه‌ها: امامت؛ فلسفه فرآیند؛ آلفرد نورث وایتهد؛ هستی پویا؛ ولایت مستمر؛ کلام شیعه.

۱. مقدمه و طرح مسئله

تبارشناسی کلام امامیه نشان می‌دهد که تبیین جایگاه امام به‌عنوان محور اتصال اراده الهی با واقعیت‌های مادی و معنوی بشر، محتاج دستگاه مفهومی‌ای است که بتواند در نسبت با پارادایم‌های فلسفی معاصر سخن گوید. در این زمینه، تفاسیر سنتی با تکیه بر فهم جوهر‌گرایانه، مقام ثبوت امام را به‌مثابه حقیقتی ثابت و فراتر از تغییرات زمانی و مکانی تفسیر کرده‌اند؛ اما در مقابل، پیدایش فلسفه فرآیند در اندیشه متفکرانی چون آلفرد نورث وایتهد، تلقی کلاسیک از «هستی ایستا» را به چالش کشیده و واقعیت را در قالب «رویداد» و «شدن» بازتعریف کرده است. وایتهد، به‌عنوان بنیان‌گذار این مکتب، بر این باور است که «واقعیت بنیادین، نه جوهر ایستا، بلکه رویداد و فرآیند است» (Whitehead, 1929: 39). مقصود از «فرآیند» در نظریه وایتهد صرفاً «حرکت» به معنای تغییر مکانی یا زمانی نیست، بلکه به معنای تکوّن و پیدایش دائم هستی از درون رابطه‌ها و رویدادها است؛ در این نگرش، هر موجود یا «موجود واقعی» (Actual Entity) نه جوهری مستقل، بلکه گرهی از تأثرات و کنش‌های متقابل است که در شبکه‌ای از رویدادهای پی‌درپی پدید می‌آید و می‌زید؛ بنابراین، «فرآیندی بودن» در دستگاه وایتهد، در تقابل با «ایستایی جوهر» قرار دارد، نه در تقابل با اصل «جوهر» به‌طور مطلق. در فلسفه اسلامی، به‌ویژه در اندیشه ملاصدرا، مفهوم «حرکت جوهری» نیز به نحوی از پویایی در ذات موجود اشاره دارد؛ با این تفاوت که در حرکت جوهری، جوهر همچنان واحد و مستمر فرض می‌شود و حرکت، کیفیتی از تبدیل درون همان جوهر است؛ اما در نظام وایتهدی، جوهر به معنای سنتی‌اش کنار گذاشته می‌شود و واقعیت، مجموعه‌ای از لحظات وابسته و گذراست که هر یک در تعامل با دیگری معنا می‌یابد. به بیان دیگر، وایتهد نه صرفاً از «جوهر متحرک» سخن می‌گوید، بلکه از «هستی‌شناسی رویداد» دفاع می‌کند؛ یعنی واقعیت خود فرآیند است، نه جوهر در حال حرکت. این تمایز کلیدی، ما را قادر می‌سازد تا نسبت میان «امام» به‌عنوان محور اتصال اراده الهی با جهان، در چارچوبی پویا و رابطه‌محور بازخوانی کنیم، بی‌آنکه دچار خلط میان مفاهیم فلسفه اسلامی و پارادایم‌های قاره‌ای شویم. بدین گونه، تبیین فرآیندی جایگاه

امام، امکانی معرفتی فراهم می‌آورد برای صورت‌بندی کلام امامیه در افق فلسفه جدید، بدون فروکاستن آن به تبیین‌های صرفاً سنتی یا ابهام‌انگیز نظریه‌های غربی.

در جهان مبتنی بر «شدن» (Becoming)، تبیین جایگاه امام به‌عنوان موجودیتی هم‌زمان حاضر و ثابت، نیازمند زبانی نوین است تا ابعاد پویای حضور (یعنی نحوه تحقق رابطه‌ای، زمانی و کارکردی وجود او در فرآیند واقعیت)^۱، به‌درستی تبیین گردد. این پژوهش تلاش می‌کند تا با بهره‌گیری از ابزارهای هستی‌شناختی و ایتهد، نظریه امامت را از یک مدل «ثابت-محور» به یک مدل «فرآیند-محور» منتقل سازد. مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونه می‌توان با اتخاذ چارچوب فرآیندگرایی آلفرد نورث و ایتهد، نظریه امامت شیعی را به‌گونه‌ای بازسازی کرد که ضمن حفظ اصالت کلامی، با رویکرد هستی‌شناختی پویا سازگار شده و مفهوم «ولایت مستمر» را به شکلی نوین و تأثیرگذار تبیین نماید؟ این پرسش، ما را ملزم می‌سازد تا ابتدا ظرفیت‌های نظری فرآیندگرایی در تبیین دینامیس هستی را بررسی کرده و سپس، مفاهیم محوری امامت (مانند عصمت و حضور) را در پرتو آن بازخوانی هستی‌شناختی نماییم. اهمیت این پژوهش در صورت‌بندی «کلام فرآیند-محور» در حوزه امامت است؛ مقصود از این تعبیر، نه نفی مبانی حکمت متعالیه یا خوانش‌های عرفانی، بلکه بازآرایی دستگاه مفهومی بحث امامت در قالبی است که بتواند با ادبیات فلسفه معاصر - به‌ویژه جریان‌هایی که حقیقت را در بستر پویایی، کنش و نسبت‌ها می‌فهمند

۱. مراد از ابعاد پویای حضور در این بافت، جنبه‌هایی از وجود و فعلیت امام است که نه بر اساس «ثبوت ایستا» بلکه بر پایه‌ی کنش، تأثیر و استمرار رابطه‌ای در تاریخ و هستی تعریف می‌شوند. در جهان فرآیندمحور و ایتهدی، «حضور» به معنای دوام یک جوهر مستقل نیست، بلکه عبارت است از تداوم تأثیر و فعلیت‌یابی در شبکه‌ای از رویدادها (events)؛ بنابراین «پویایی حضور» به سه بعد اشاره دارد: الف) بعد هستی‌شناختی: حضور امام نه به‌عنوان موجودی متافیزیکی ثابت، بلکه به مثابه گره‌ای از روابط هستی‌شناختی زنده فهم می‌شود؛ یعنی امام در هر لحظه از هستی، در فرایند تحقق و تجلی اراده الهی مشارکت دارد. ب) بعد تاریخی-زمانی: حضور او محدود به زمان و مکان معین نیست، بلکه در امتداد تاریخ دینی، اجتماعی و معنوی بشر به‌صورت تأثیرگذار و تدریجی ادامه می‌یابد؛ به بیان دیگر، حضور امام از «حادثه‌ای تاریخی» فراتر رفته و به «پویای مستمر معنا و هدایت» بدل می‌شود. ج) بعد کارکردی (تئولوژیک): از منظر کلامی، امام نه صرفاً شاهد یا ناظر، بلکه عامل فعال در تحقق اراده الهی در جهان متغیر انسانی است؛ بنابراین پویایی حضور به معنای فعلیت یافتن پیوسته نقش هدایتی و واسطی امام در بستر فرآیندهای زمانی و وجودی است.

- وارد گفت‌وگو شود. علامه طباطبایی، به‌عنوان فیلسوفی متأثر از حکمت متعالیه و نیز دارای مشرب عرفانی، در تبیین نسبت امام با عالم، بر توحید رابطه‌ای، تشکیک وجود و حضور مستمر حقیقت در مراتب هستی تأکید دارد (طباطبایی، ۱۳۹۲: ج ۲، ص ۲۸۷). این مبانی، خود متضمن نوعی پویایی وجودی و نفی جمود جوهری‌اند. همچنین در تفاسیر عرفانی امامت، امام نه به‌مثابه «موجودی در کنار موجودات»، بلکه به‌عنوان حقیقتی ساری در شبکه هستی و واسطه فیض فهم می‌شود. آنچه در این پژوهش بدیع تلقی می‌شود، ادعای فقدان این مضامین در سنت پیشین نیست، بلکه ارائه یک صورت‌بندی مفهومی صریح و نظام‌مند از امامت بر اساس مفاهیم «فرآیند»، «کنش» و «رابطه» در افق گفت‌وگو با فلسفه معاصر است. در این چارچوب، «کنش» به معنای نحوه فعلیت‌یابی حقیقت در صحنه هستی و تاریخ است، «رابطه» بیانگر شبکه نسبت‌های وجودی است که در آن حقیقت تحقق می‌یابد و «ذات» ناظر به تلقی‌ای است که موجود را مستقل از این شبکه پویا و پیش از هر نسبت و فعلیتی در نظر می‌گیرد. تمایز این سه مفهوم از آن‌رو اهمیت دارد که در رویکرد ذات‌محور، حقیقت پیشینی و ایستا فهم می‌شود، درحالی‌که در رویکرد فرآیند‌محور، حقیقت در بستر کنش و نسبت‌های پیوسته آشکار می‌گردد. از این منظر، پژوهش حاضر می‌کوشد با حفظ پیوند با میراث حکمت متعالیه و عرفان اسلامی، امکان قرائتی از امامت را فراهم آورد که بتواند به‌زبان مفاهیم فرآیند، کنش و رابطه، با چالش‌های معرفتی فلسفه قاره‌ای معاصر وارد تعامل شود. بداعت این تلاش، در انتقال و ترجمه این میراث غنی به یک چارچوب مفهومی هم‌سخن با فلسفه امروز است، نه در ادعای گسست از سنت پیشین.

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی، نظری و تحلیلی-تطبیقی سامان‌یافته و در زمره تحقیقات بنیادین در حوزه فلسفه دین و کلام تطبیقی قرار می‌گیرد. این پژوهش بر تحلیل مفهومی عمیق، بازسازی نظری و هم‌نشینی انتقادی دو سنت فکری متمایز - فلسفه فرآیند آلفرد نورث وایتهد و کلام امامیه - استوار است، بی‌آنکه به تقلیل یکی به دیگری یا ادغام

غیرروشنند آن‌ها بینجامد. در گام نخست، با تحلیل درون‌متنی و نظام‌مند آثار اصلی وایتهد، به‌ویژه *Process and Reality*، مقولات بنیادین هستی‌شناسی فرآیندگرا استخراج و به‌صورت مفهومی تعریف شده‌اند تا از ابهام اصطلاحی جلوگیری شود. این مفاهیم به شرح زیر صورت‌بندی شده‌اند:

ا. خلاقیت (Creativity): اصل نهایی در متافیزیک وایتهد که بیانگر توان‌زایش و نوآوری مستمر واقعیت است؛ خلاقیت نه یک موجود، بلکه قاعده بنیادین پدیدآمدن رویدادهای نو در هستی است.

ب. رویداد تجربه‌مند (Actual Occasion / Event of Experience): واحد بنیادین واقعیت در فلسفه وایتهد که هر «هستی» را نه به‌صورت جوهر ایستا، بلکه به‌مثابه یک رویداد پویا و تجربه‌گر تعریف می‌کند که در شبکه‌ای از تأثیر و تأثر شکل می‌گیرد.

ت. پیش‌گیری (Prehension): نحوه ادراک و دربرگیری سایر واقعیت‌ها توسط هر رویداد تجربه‌مند؛ مفهومی که نشان می‌دهد هر رویداد از طریق نوعی «دریافت» یا «اخذ» دیگر رویدادها شکل می‌گیرد.

ث. هدف درونی (Subjective Aim): جهت‌گیری درونی هر رویداد به‌سوی تحقق‌یافتگی خاص خود؛ اصلی که پویایی و جهت‌داری فرآیند وجود را تبیین می‌کند.

ج. پیشرفت خلاقانه (Creative Advance): توصیف وایتهد از حرکت کلی هستی که در آن، واقعیت از طریق زایش‌های پی‌درپی رویدادها، به‌سوی نوآوری و پیچیدگی بیشتر پیش می‌رود.

این تعاریف، مبنای مفهومی تحلیل‌های تطبیقی بعدی را فراهم می‌سازد و امکان گفت‌وگویی روشن‌مند میان زبان فلسفه فرآیند و مفاهیم کلام امامیه را بدون خلط مفهومی مهیا می‌کند. این تحلیل، نه صرفاً در سطح واژگانی، بلکه در سطح منطقی-ساختاری انجام شده تا نسبت‌های درونی مفاهیم و کارکرد آن‌ها در کل نظام متافیزیکی وایتهد روشن گردد. در مرحله دوم، مبنای منتخب کلام امامیه با تمرکز بر مفاهیمی چون امامت، ولایت،

عصمت و هدایت الهی، از طریق تحلیل مفهومی انتقادی مورد بازخوانی قرار گرفته‌اند. در این بخش، متون کلاسیک و معاصر کلامی نه به‌مثابه گزاره‌هایی ایستا، بلکه به‌عنوان ساختارهای معنایی پویا تلقی شده‌اند که قابلیت بازتفسیر در افق‌های فلسفی نوین را دارا هستند. چارچوب روش‌شناختی حاکم بر این پژوهش، «تأویل ساختاری» است. مقصود از تأویل ساختاری، کشف هم‌ارزی‌های کارکردی و هستی‌شناختی میان دو دستگاه نظری در سطح زیرساخت‌های متافیزیکی آن‌هاست، نه تطبیق صوری مفاهیم یا تحمیل اصطلاحات یک سنت بر سنت دیگر. در این رویکرد، اصول بنیادین فرآیند‌گرایی - نظیر تقدم شدن بر بودن، رابطه‌مندی وجود و غایت‌مندی درونی^۱ رویدادها - به‌عنوان ابزارهای تحلیلی به کار گرفته می‌شوند تا ظرفیت‌های نهفته در مفاهیم کلامی امامیه آشکار و بسط داده شوند. این بهره‌گیری مفهومی باهدف افزایش توان تبیینی و امکان‌گفت‌وگویی میان‌سنتی صورت می‌گیرد، نه جایگزینی چارچوب سنتی کلام شیعه با یک نظام فلسفی بیرونی. روش تطبیقی به‌کاررفته در این پژوهش، از نوع تطبیق انتقادی - مولد است؛ بدین معنا که نتیجه تطبیق، صرفاً شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌ها نیست، بلکه تولید یک افق نظری جدید است که در آن، کلام امامیه می‌تواند با حفظ هویت درون‌دینی خود، به زبانی هستی‌شناختی و هم‌سخن با فلسفه معاصر باز بیان شود. این رویکرد، امکان ارائه مدلی پویا، غیر ایستا و فرآیندمحور از امامت را فراهم می‌آورد که هم از انسجام درونی برخوردار است و هم قابلیت گفت‌وگو با مباحث نوین فلسفه دین و متافیزیک معاصر را داراست.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر در حوزه بازسازی نظریه امامت بر اساس فلسفه فرآیند وایتهد، در تقاطع دو

---

۱. غایت‌مندی درونی به معنای آن است که جهت‌داری و مقصد هر پدیده، برخاسته از ساختار درونی و نحوه تحقق خود آن پدیده است، نه تحمیل شده از عاملی بیرونی. در این تلقی، هر رویداد یا موجود، بر اساس قابلیت‌ها، نسبت‌ها و نحوه فعلیت‌یابی خود، به سوی نوعی تحقق خاص «گرایش» دارد. این مفهوم در فلسفه فرآیند وایتهد با اصطلاح Subjective Aim بیان می‌شود و نشان می‌دهد که هر «رویداد تجربه‌مند» دارای نوعی جهت‌گیری درونی برای چگونگی تحقق خویش است، بی‌آنکه این جهت‌داری صرفاً نتیجه علت‌های خارجی یا طرحی از پیش تعیین‌شده بیرونی باشد.

سنت معرفتی «کلام امامیه» و «فلسفه فرآیند» قرار دارد. بررسی پیشینه نشان می‌دهد که هر یک از این دو حوزه به صورت مستقل دارای ادبیات گسترده‌ای هستند، اما پژوهشی که به طور مستقیم و نظام‌مند به بازخوانی هستی‌شناختی امامت در چارچوب فلسفه فرآیند بپردازد، تاکنون انجام نگرفته است.

الف) پیشینه در کلام امامیه

در سنت کلاسیک کلام شیعه، آثار متعددی به تبیین نظریه امامت اختصاص یافته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. شیخ مفید، *اوائیل المقالات فی المذاهب و المختارات*، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق. وی در این اثر، امامت را به عنوان ریاست عامه الهی در امور دین و دنیا تعریف کرده و بر ضرورت عقلی نصب امام تأکید می‌کند.
  ۲. سید مرتضی، *الشافی فی الإمامة*، تحقیق: عبد الزهرا خطیب، تهران: مؤسسه الصادق، ۱۴۰۶ ق. این اثر در پاسخ به دیدگاه‌های قاضی عبدالجبار نوشته شده و از مهم‌ترین متون دفاع عقلانی-نقلی از نظریه نص و نصب الهی امام به‌شمار می‌رود.
  ۳. خواجه نصیرالدین طوسی، *تلخیص المحصل*، قم: نشر البلاغه، ۱۴۰۶ ق. در این کتاب نیز بحث امامت در چارچوب نظام کلامی و بر اساس قاعده لطف تحلیل شده است.
- در دوره معاصر نیز آثار نظام‌مندتری در تبیین کلامی امامت پدید آمده است:
۴. مرتضی مطهری، *امامت و رهبری*، تهران: صدرا، ۱۳۶۸. مطهری ضمن تحلیل تاریخی-اجتماعی مسئله جانشینی پیامبر، ابعاد اعتقادی و کارکردی امامت را بررسی می‌کند.
  ۵. محمدتقی مصباح یزدی، *آموزش عقاید*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۴. وی در این اثر، ادله عقلی امامت و ضرورت استمرار هدایت الهی را به صورت نظام‌مند تقریر می‌کند.

۶. ویلفرد مادلونگ، *جانشینی محمد: مطالعه‌ای در خلافت آغازین*، کمبریج: انتشارات دانشگاه کمبریج، ۱۹۹۷. وی در این اثر با رویکردی تاریخی-انتقادی به بررسی مسئله جانشینی پیامبر اسلام پرداخته و با تحلیل منابع نخستین اسلامی، زمینه‌های شکل‌گیری دیدگاه‌های مختلف درباره خلافت و امامت را تبیین می‌کند.

۷. محمدحسین طباطبایی، *اسلام شیعی: خاستگاه‌ها، ایمان و عمل‌ها*، لندن: راتلج، ۲۰۱۷. نویسنده در این کتاب به بررسی سیر تاریخی و تطور کلامی اندیشه امامت در سنت امامیه پرداخته و چگونگی صورت‌بندی این آموزه در بستر تحولات فکری و اجتماعی قرون نخستین اسلامی را تحلیل می‌کند.

۸. سید حسین نصر، *مقدمه‌ای بر اسلام شیعی: تاریخ و آموزه‌های تشیع دوازده‌امامی*، آلبانی (نیویورک): انتشارات دانشگاه ایالتی نیویورک، ۱۹۸۸. وی در این اثر جایگاه معنوی و متافیزیکی امام را در ساختار الهیاتی شیعه تبیین کرده و بر نقش امام به‌عنوان استمرار حقیقت نبوی و محور هدایت باطنی تأکید می‌کند.

این آثار، اگرچه در تحلیل مفهومی و دفاع کلامی از امامت بسیار غنی‌اند، اما ساختار هستی‌شناختی رابطه‌مند و پویای امامت را به‌صورت فلسفی بازسازی نکرده‌اند. این پژوهش‌ها غالباً تاریخی، توصیفی یا تطبیقی‌اند و کمتر وارد تحلیل هستی‌شناسی نظام‌مند امامت می‌شوند.

ب) پیشینه در فلسفه فرآیند

در سوی دیگر، فلسفه فرآیند با آثار بنیادین *وایتهد بنیان‌نهاد شد*:

۱. آلفرد نورث وایتهد، *فرآیند و واقعیت: جستاری در کیهان‌شناسی*، نیویورک: فری پرس، ۱۹۷۸. وایتهد در این اثر بنیادین، دستگاه متافیزیکی خود را بر اساس مفهوم «وقایع بالفعل» صورت‌بندی کرده و واقعیت را شبکه‌ای پویا از روابط و فرایندهای در حال شدن معرفی می‌کند. این کتاب مهم‌ترین منبع برای فهم هستی‌شناسی فرآیندی و مبانی مفاهیمی چون پیش‌هستی، عینیت‌یابی و خلاقیت

- است.
۲. آلفرد نورث وایتهد، علم و جهان مدرن، کمبریج: انتشارات دانشگاه کمبریج، ۱۹۲۵. وی در این کتاب با نقد متافیزیک جوهری سنتی و تحلیل پیامدهای فلسفی علم جدید، ضرورت گذار به متافیزیکی فرایندمحور را تبیین می‌کند و زمینه‌های نظری اندیشه متأخر خود را فراهم می‌سازد.
  ۳. چارلز هارتشورن، فلسفه و الهیات نئوکلاسیک، لا سال (ایلینوی): اوپن کورت، ۱۹۴۸. هارتشورن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مفسران و بسط‌دهندگان فلسفه فرآیند، الهیات فرآیندی را بر اساس مبانی وایتهدی گسترش داده و کوشیده است تصویری رابطه‌مند و پویا از خداوند و جهان ارائه کند.
  ۴. جان بی. کاب جونیور و دیوید ری گریفین، الهیات فرآیند: معرفی‌ای نظام‌مند، فیلادلفیا: وست‌مینستر پرس، ۱۹۷۶. نویسندگان در این اثر، چارچوب الهیات فرآیندی را به‌صورت نظام‌مند توضیح داده و کاربردهای متافیزیک وایتهدی را در تفسیر آموزه‌های دینی بررسی کرده‌اند.
  ۵. میشل وبر و ویل دشین (ویراستاران)، راهنمای فلسفه فرآیند وایتهدی، فرانکفورت: اونتوس فرلاگ، ۲۰۰۸. این مجموعه مقالات، ابعاد مختلف فلسفه فرآیند، از مبانی متافیزیکی تا کاربردهای آن در الهیات و فلسفه دین را بررسی می‌کند و تصویری جامع از وضعیت معاصر پژوهش‌های وایتهدی ارائه می‌دهد.
  ۶. رولان فابر، خدا به‌مثابه شاعر جهان: کاوش‌هایی در الهیات فرآیندی، لوییویل: وست‌مینستر جان ناکس پرس، ۲۰۰۸. فابر در این اثر با تأکید بر جنبه‌های زیبایی‌شناختی و خلاقیت در متافیزیک وایتهدی، قرائتی تفسیری و الهیاتی از مفهوم خدا در فلسفه فرآیند عرضه می‌کند.
- آثار یادشده نشان می‌دهد که فلسفه فرآیند، به‌ویژه در سنت وایتهدی و شاگردان او، چارچوبی متافیزیکی پویا و رابطه‌محور برای فهم هستی و تبیین آموزه‌های دینی فراهم کرده است. با این حال، تمرکز عمده این پژوهش‌ها بر الهیات مسیحی فرآیندی و بازخوانی آموزه‌هایی چون تثلیث، تجسد و مسئله شر بوده است. کاربرد مستقیم این دستگاه مفهومی

در بازسازی نظام‌مند آموزه‌های خاص کلام اسلامی، به‌ویژه نظریه امامت در سنت امامیه، بسیار محدود و پراکنده بوده و هنوز به‌صورت مستقل و روشمند پیگیری نشده است. از این رو، می‌توان گفت که میان ظرفیت‌های تحلیلی فلسفه فرآیند و مباحث هستی‌شناختی امامت، خلأ پژوهشی قابل توجهی وجود دارد که پژوهش حاضر درصدد پر کردن آن است.

بر اساس مرور پیشینه، می‌توان گفت که آموزه امامت در سنت کلام شیعه عمدتاً در قالب مفهومی اعتقادی و با تأکید بر سلسله‌مراتب و نصب الهی تبیین شده و پژوهش‌های موجود، هرچند در تحلیل تاریخی و معنوی امامت غنی و مستند هستند، کمتر به ابعاد هستی‌شناختی، رابطه‌محور و پویای آن توجه کرده‌اند. در مقابل، فلسفه فرآیند و ایتهد چارچوبی فراهم می‌آورد که واقعیت را شبکه‌ای از رویدادها و روابط در حال شدن می‌بیند و مفاهیمی چون خلاقیت، هم‌پیوندی و حضور فعال نیروهای هستی را محور تحلیل قرار می‌دهد. با این حال، کاربرد مستقیم این رویکرد در بازسازی آموزه امامت شیعه تاکنون محدود بوده است.

نوآوری پژوهش حاضر در آن است که امامت را نه صرفاً مقام ایستا و سلسله‌مراتبی، بلکه نهادی پویا و فعال در جریان هستی‌با‌زخوانی می‌کند، ولایت مستمر را به‌صورت رابطه‌مند و اثرگذار تبیین می‌کند و عصمت را به‌عنوان هماهنگی تام با جهت‌مندی الهی در فرآیند هستی می‌فهمد. این رویکرد امکان گفت‌وگوی نظام‌مند میان کلام شیعه و فلسفه فرآیند را فراهم آورده و پاسخی هستی‌شناختی و معاصر به مفاهیم امامت ارائه می‌دهد، تمایزی که در منابع پیشین کمتر دیده شده است.

۴. مبانی فرآیندگرایی و ایتهد

فلسفه فرآیند آلفرد نورث و ایتهد واقعیت را نه مجموعه‌ای از «اشیای پایدار»، بلکه شبکه‌ای از «رویدادهای تجربه‌مند» می‌فهمد؛ واحدهایی گذرا که هرکدام در یک بازه زمانی کوتاه پدید می‌آیند، داده‌های پیشین جهان را دریافت می‌کنند و با نحوه تحقق خود، وضعیت تازه‌ای برای جهان رقم می‌زنند. از این منظر، بنیاد هستی «شدن» است نه «بودن ثابت». هر

رویداد، گذشته را در خود حاضر می‌کند و درعین حال، با نحوه سامان‌دادن به آن، آینده را شکل می‌دهد. (Rescher, 1996: 45) باین حال، این تصویر پویای هستی نباید با نظریه حرکت جوهری در حکمت متعالیه یا ایده «خلق جدید» در عرفان اسلامی یکسان انگاشته شود. در حرکت جوهری، هرچند جوهر به‌عنوان حامل حرکت باقی می‌ماند، ماهیت آن نیز در جریان تغییر و ظهور وصف‌ها مورد بازشناسی قرار می‌گیرد؛ درحالی که در نظام وایتهد، تمرکز بر خود رویدادهای گذراست و هیچ واحد «پایدار» و ازلی به‌عنوان مبنای نهایی واقعیت مطرح نیست؛ بنابراین، تفاوت بنیادین در این است که وایتهد، واحد نهایی واقعیت را نه جوهر بلکه رویداد می‌داند و این رویدادها از طریق شبکه‌ای از تأثیر و تأثر با یکدیگر پیوند دارند. همچنین در نظریه عرفانی «خلق جدید»، تجلی مستمر حق در مراتب وجود، بر بستر وحدت وجودی و هستی‌شناسی تشکیکی تبیین می‌شود، درحالی که وایتهد از چارچوبی کثرت‌گرا و مبتنی بر تکثر رویدادهای مستقل بهره می‌گیرد. ازاین‌رو، هرچند شباهت‌هایی در «پویایی هستی» میان این دستگاه‌ها دیده می‌شود، تفاوت آن‌ها در واحد نهایی واقعیت، نحوه تبیین استمرار و نوع رابطه کثرت و وحدت بنیادین است. در این نظام، مفهوم محوری برای تبیین پیوند رویدادها، «پیش‌گیری (Prehension)» است. پیش‌گیری به‌طور دقیق به معنای آن است که هر رویداد نوپدید، واقعیت‌های پیش از خود را به‌صورت ادراکی و وجودی در ساختار خویش وارد می‌کند. این ورود، نه انتقال مکانیکی ویژگی‌ها، بلکه نوعی «دریافت‌گزینشی» است: رویداد برخی جنبه‌های گذشته را اخذ می‌کند، برخی را نادیده می‌گیرد و بر اساس نحوه این اخذ، هویت خاص خود را می‌سازد. بدین ترتیب، پیش‌گیری نشان می‌دهد که گذشته چگونه در فرآیند تحقق رویداد جدید تأثیر می‌گذارد، بدون آنکه رویداد جدید صرفاً تکرار گذشته باشد یا پایداری مطلقاً در گذشته ایجاد شود.

بر این اساس، تبیین علیت نیز دگرگون می‌شود. علیت در این چارچوب، صرف «انتقال خطی نیرو» از علت به معلول نیست (عبداللهی، ۱۴۰۳)، بلکه فرآیند تأثیرگذاری گذشته از طریق پیش‌گیری در ساختاری رویداد جدید است؛ بنابراین، علیت به شبکه‌ای از «دریافت، تفسیر و تحقق تازه» بدل می‌شود که در آن، گذشته به‌صورت فعال در

شکل‌دهی به حال و آینده حضور دارد، بدون اینکه پایداری مطلق یا جوهر ثابت لازم باشد.

اصل سامان‌دهنده این پویایی، «خلاقیت» (*Creativity*) «است؛ مفهومی که در متافیزیک و ایتهد جایگاه «اصل نهایی» را دارد. خلاقیت به معنای امکان دائمی نوپدیدی در جهان است و تضمین می‌کند که واقعیت در هیچ صورت ثابتی منجمد نشود. خلاقیت یک موجود یا نیروی شخصی نیست، بلکه قاعده بنیادین پیدایش رویدادهای نو است. در این چارچوب، نسبت خداوند و جهان نیز به گونه‌ای خاص تبیین می‌شود. و ایتهد با پرهیز از تصویر خداوند به مثابه «علت فاعلی تحمیل‌کننده صورت‌ها»، نقش الهی را بیشتر در قالب «علیت غایی» می‌فهمد: خداوند افق برترین امکان‌های تحقق را برای هر رویداد فراهم می‌آورد و آن را به سوی نظمی برتر دعوت می‌کند، بی‌آنکه تحقق آن را به صورت جبری تعیین کند (Whitehead, 1929: 342). این تلقی به معنای نفی تأثیر الهی نیست، بلکه به معنای تأکید بر شیوه‌ای «اقتاعی» و «جهت‌بخش» از تأثیر است. تمایز این دیدگاه با سنت کلامی و فلسفی اسلامی در اینجا است که در حکمت و کلام اسلامی، علیت فاعلی و علیت غایی در خداوند به یک حقیقت بازمی‌گردند و خداوند هم فاعل هستی‌بخش و هم غایت نهایی موجودات است؛ اما در نظام و ایتهد، برای حفظ خودمختاری رویدادها، نقش خداوند از علیت فاعلی مستقیم به علیت غایی جهت‌دهنده محدود می‌شود. توجه به این تمایز، مانع از خلط این دو دستگاه فکری می‌شود و نشان می‌دهد که شباهت در «پویایی جهان» به معنای همسانی در «ساختار متافیزیکی» نیست.

۵. امامت و ضرورت گریز از ایستایی جوهری

در کلام شیعه، امام وارث علم نبوی و محور هدایت پس از رسول اکرم (ص) است و تعاریف کلاسیک، بر علم الهی و عصمت امام به مثابه اوصافی حقیقی و ریشه‌دار در مقام وجودی او تأکید دارند (مفید، ۱۴۱۳ ق: ص ۱۳۱). این اوصاف، در سنت کلامی، ناظر به «ثبوت» مقام امام‌اند؛ یعنی بیانگر آن‌اند که امام در مرتبه‌ای از وجود قرار دارد که از خطا و جهل مصون است و به حقیقت هدایت دسترسی دارد. با این حال، همین سنت کلامی و نیز

سنت فلسفی و عرفانی اسلامی، امام را هرگز به صورت «موجودی ایستا و منفصل از جریان عالم» تصویر نکرده‌اند. در بسیاری از تقریرات حکمی و عرفانی، امام به‌عنوان «واسطه فیض»، «حجت قائم» و «انسان کامل» فهم می‌شود که نسبت او با عالم، نسبتی حضوری، فعال و پیوسته است؛ بنابراین، مسئله اصلی نه عبور از یک تصویر «جوهر ایستا» به تصویر «پویا»، بلکه یافتن زبانی مفهومی برای تبیین این پویایی از پیش مفروض در سنت اسلامی است. از این منظر، پرسش پژوهش حاضر این نیست که آیا امام «جوهر ثابت» است یا نه - زیرا چنین تصویری اساساً در سنت امامیه پذیرفته نشده است - بلکه این است که چگونه می‌توان «ثبوت مقام» امام را با «حضور فعال و تاریخی او در بستر جهان متغیر» به گونه‌ای تحلیل کرد که سازوکار این حضور روشن‌تر شود. به بیان دیگر، مسئله، تبیین نحوه فعلیت یافتن مقام ثابت امام در متن واقعیت سیال عالم است. پاسخی که از رهگذر فلسفه فرآیند صورت‌بندی می‌شود، این است که می‌توان امام را نه صرفاً از حیث اوصاف ثابت وجودی، بلکه از حیث نقش فعال او در شبکه پویای واقعیت تحلیل کرد. تعبیر «نهاد واقعی ایده‌آل» (The Ideal Actual Occasion) در اینجا، ناظر به چنین خوانشی است: یعنی امام به‌مثابه حقیقتی که در عین ثبات مقام، به‌طور مستمر در فرآیندهای عالم حضور جهت‌بخش دارد و هدایت او در نسبت‌های واقعی و جاری جهان تحقق می‌یابد. بدین سان، این بازسازی مفهومی نه در تقابل با تقریرات کلامی، فلسفی و عرفانی امامت است و نه در پی اصلاح آن‌ها، بلکه کوششی است برای ارائه بیانی تحلیلی از همان «حضور فعال» که سنت اسلامی پیش‌تر آن را با تعبیری چون ولایت، وساطت فیض و انسان کامل بیان کرده است.

۱.۵. امام به‌مثابه فرآیند حضور

در این چارچوب تحلیلی، امام به‌عنوان مظهر عینی هدایت الهی در بستر عالم فهم می‌شود؛ نه صرفاً مفسر احکام یا ناقل معارف، بلکه حقیقتی که هدایت از طریق نسبت وجودی او با عالم تحقق می‌یابد. این تلقی با مفهوم «ولایت مستمر» پیوند دارد؛ ولایتی که در سنت شیعی، به‌ویژه در تقریرات حکمی و عرفانی، به‌عنوان نحوه‌ای از حضور پیوسته و اثرگذار امام در عالم تبیین شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ص ۴۵۰). با این حال، صورت‌بندی

حاضر می‌کوشد این حضور را با زبانی تحلیلی توضیح دهد. در این بیان، «پیش‌گیری» به این معناست که امام نسبت به وضعیت متغیر عالم، نحوه‌ای از ادراک و اشراف وجودی دارد که از طریق آن، هدایت الهی در متن شرایط عینی و تاریخی تحقق می‌یابد. این پیش‌گیری، نه به معنای احاطه علی یا تصرف جبری، بلکه به معنای نوعی نسبت ادراکی-وجودی است که امکان جهت‌دهی به سیر وقایع را فراهم می‌آورد. از این رو، ولایت امام را می‌توان نوعی «کنش رابطه‌ای» دانست؛ کنشی که در شبکه نسبت‌های واقعی عالم جاری است و هدایت را در بستر همین نسبت‌ها محقق می‌کند. در نتیجه، امامت در این تقریر، به مثابه نوعی «کنش‌ورزی دائمی» فهم می‌شود؛ کنش‌ورزی‌ای که محدود به حضور مکانی یا زمانی خاص نیست، بلکه در کل شبکه وجود معنا می‌یابد. بدین معنا که هرچند مقام ذاتی امام ثابت و ریشه‌دار در مرتبه وجودی اوست، اما نحوه تحقق و تجلی این مقام در عالم، متناسب با اقتضائات پیوسته در حال تغییر واقعیت صورت می‌پذیرد. تفاوت این تقریر با نظریه «انسان کامل» در عرفان اسلامی در آن است که در نظریه عرفانی، انسان کامل عمدتاً در افق هستی‌شناسی وحدت وجود و تجلی اسماء الهی تبیین می‌شود؛ یعنی محور بحث، نسبت وجودی انسان کامل با حق تعالی و مراتب هستی است؛ اما در اینجا، تمرکز بر تبیین «سازوکار هدایت» در سطح روابط واقعی و تاریخی عالم است. به بیان دیگر، اگر در عرفان، انسان کامل بیشتر در مقام تبیین جایگاه *Ontological* او در نظام هستی فهم می‌شود، در این صورت‌بندی، امام از حیث نحوه کنش‌ورزی و جهت‌بخشی مستمر در بستر واقعیت در حال شدن تحلیل می‌گردد. این رویکرد، نافی یا جایگزین خوانش‌های عرفانی نیست، بلکه کوششی است برای ارائه بیانی مفهومی از همان ولایت مستمر، به گونه‌ای که سازوکار این حضور هدایت‌گر در نسبت با جهان پویا روشن‌تر شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ص ۴۵۰).

۲.۵. عصمت به مثابه انسجام مطلق

عصمت در سنت کلامی شیعه، غالباً به «مصونیت از خطا و گناه» تعریف می‌شود؛ تعریفی که هرچند کارکرد هنجاری و اعتقادی روشنی دارد، اما سازوکار وجودی این مصونیت را

کمتر توضیح می‌دهد. در چارچوب تحلیلی فلسفه فرآیند وایتهد، می‌توان این سازوکار را با دقت بیشتری صورت‌بندی کرد. در این رویکرد، هر «رویداد تجربه‌مند» در لحظه پیدایش خود، مجموعه‌ای از داده‌های گذشته را از طریق «پیش‌گیری» دریافت می‌کند و سپس آن‌ها را در پرتو «هدف درونی» خویش به یک وحدت تازه تبدیل می‌سازد. این مرحله را وایتهد «ترکیب» (concrecence) می‌نامد؛ یعنی فرآیندی که طی آن کثرت تأثیرات دریافتی، به وحدتی معنادار در وجود رویداد جدید بدل می‌شود (Whitehead, 1929: 250). بر این اساس، «دریافت» صرفاً به معنای تأثر منفعل از گذشته نیست، بلکه نوعی اخذ‌گزینشی داده‌هاست و «ترکیب» نیز صرف جمع کردن آن‌ها نیست، بلکه سازمان‌دهی خلاق آن‌ها در یک وحدت هماهنگ بر اساس جهت‌گیری درونی رویداد است. هر خطا یا نابسامانی، در این چارچوب، زمانی رخ می‌دهد که این فرآیند دریافت و ترکیب، دچار عدم انسجام شود؛ یعنی رویداد نتواند داده‌های دریافتی را در نسبت صحیح باهدف درونی خود هماهنگ سازد. از این منظر، عصمت را می‌توان «انسجام کامل در فرآیند دریافت و ترکیب واقعیت» فهم کرد. به این معنا که در وجود امام، نحوه پیش‌گیری از واقعیت و نحوه ترکیب آن در پرتو هدف الهی، همواره در بالاترین درجه هماهنگی و بی‌خطایی قرار دارد؛ بنابراین، عصمت نه صرفاً نفی خطا، بلکه بیانگر کیفیتی وجودی است که در آن، ادراک واقعیت و فعلیت‌بخشی به آن، همواره در راستای غایت الهی صورت می‌گیرد. در این تبیین، عصمت به یک سازوکار پویا بدل می‌شود: هر لحظه از حضور امام در عالم، لحظه‌ای از دریافت دقیق واقعیت و ترکیب هماهنگ آن با هدایت الهی است. بدین ترتیب، مفهوم سنتی عصمت، از یک توصیف سلبی، به یک تبیین ایجابی و فرآیندی ارتقا می‌یابد، بی‌آنکه با معنای کلامی آن تعارضی پیدا کند (Whitehead, 1929: 250).

خطای شناختی یا عملی، در این مدل، دقیقاً به‌عنوان یک «دریافت معیوب» یا یک شکست در فرایند «ترکیب خلاقانه» تعریف می‌شود؛ حالتی که در آن، نهاد به دلیل تداخل عوامل حسی یا محدودیت در جذب ایده، از مسیر بهینه‌ای که خداوند برای آن مقرر داشته، منحرف می‌شود (Rescher, 1998: 88). از آنجا که امام در این تحلیل، به‌مثابه تجلی کامل آرمان‌های الهی در ساحت وجود انسانی تفسیر می‌شود، نسبت او با غایت الهی در

بالاترین درجه انسجام قرار دارد. این همسویی حداکثری بدین معناست که در هر واقعه از حیات امام، فرآیند دریافت، پردازش و فعلیت‌بخشی به هدایت الهی، عاری از هر گونه تضاد یا اغتشاش درونی است. از این رو، آنچه از امام صادر می‌شود - چه در حوزه معرفت و چه در حوزه کنش - بهترین و متناسب‌ترین پاسخ به اقتضای همان لحظه و درعین حال، هماهنگ با کل فرآیند تاریخی هدایت است. در این چارچوب، عصمت نه صرفاً به معنای «نفی خطا»، بلکه به معنای نوعی انسجام وجودی فعال است که در آن، ادراک حقیقت و کنش اخلاقی در وحدتی درونی قرار می‌گیرند. بدین ترتیب، عصمت به کیفیتی ایجابی تفسیر می‌شود که در آن، امام به‌طور مستمر و فعال، مظهر تحقق هدف الهی در متن تجربه انسانی است. این رویکرد فعالانه و سازنده، با ماهیت دینامیک فرآیندگرایی که بر «پیشرفت خلاقانه» تأکید دارد (Whitehead, 1978: 412)، به مراتب سازگارتر است تا نگاهی مبتنی بر ثبات جوهری غیرقابل تغییر (مطهری، ۱۳۹۰: ج. ۱۰، ص. ۳۲۰). این نهاد فعال، پیوسته در هر موقعیت، آن نحوه از ادراک و کنش را محقق می‌سازد که بیشترین درجه هماهنگی را با غایت الهی و بافت واقعی همان موقعیت دارد. به بیان دیگر، «کمال در تجربه» به معنای تحقق آن ترکیب ادراکی و عملی است که در آن، داده‌های واقعی لحظه، به گونه‌ای منسجم و بی‌اغتشاش باهدف الهی پیوند می‌خورند. تداوم این هماهنگی حداکثری در طول حیات امام، همان جوهره عصمت است که مبنای هدایت نظام‌مند جهان به‌شمار می‌آید (Schmitz, 2005: Chapter 5).

۶. تحلیل هستی‌شناختی تطبیقی امامت در چارچوب فرآیندگرایی و ایتهد

پارادایم هستی‌شناختی و ایتهد بر این مبنا استوار است که جهان از «رویدادهای تجربه‌مند» (Actual Occasions) تشکیل شده است؛ واحدهایی گذرا که هر یک در لحظه پیدایش خود، واقعیت‌های پیش از خویش را از طریق «پیش‌گیری» (Prehension) دریافت می‌کنند و با نحوه ترکیب آن‌ها، وضعیت تازه‌ای از واقعیت را پدید می‌آورند (Whitehead, 1929: 39). پیش‌گیری در اینجا به معنای «دریافت‌گزینشی و وجودی گذشته» است، نه تأثر منفعل از آن. در سطح مبدأ، و ایتهد از حقیقتی سخن می‌گوید که «نظم اولیه» یا «چیدمان

ایده آل امکان‌ها» را برای جهان فراهم می‌آورد (Primordial Ordainer). این حقیقت، بدون آنکه خود وارد دگرگونی‌های زمانمند شود، افق غایت‌شناختی رویدادها را تعیین می‌کند (Whitehead, 1978: 501). مسئله مهم، چگونگی تحقق این ایده آل‌ها در بستر جهان متغیر است. در این چارچوب تحلیلی، می‌توان امام را به‌عنوان حقیقتی فهم کرد که نحوه دریافت او از واقعیت و نحوه ترکیب آن با هدایت الهی، در بالاترین درجه انسجام قرار دارد. به تعبیر وایتهد، هر رویداد دارای «هدف آغازین» (Initial Aim) است که جهت‌گیری آن را مشخص می‌کند. تفاوت در این است که رویدادهای عادی، این جهت‌گیری را در میان محدودیت‌های ادراکی، تاریخی و وجودی خود دریافت و محقق می‌کنند، در حالی که در وجود امام، این دریافت و تحقق، با کمترین میزان اختلال و بیشترین درجه هماهنگی با غایت الهی صورت می‌گیرد (Cobb, 1994: 112). به بیان روشن‌تر، اگر در رویدادهای عادی، داده‌های گذشته، شرایط محیطی، محدودیت‌های شناختی و گرایش‌های درونی در هم می‌آمیزند و گاه به هدف‌گذاری‌های ناقص می‌انجامند، در وجود امام، این عوامل موجب اغتشاش در نحوه تحقق هدایت الهی نمی‌شوند. این همان چیزی است که می‌توان آن را «انسجام کامل در دریافت و تحقق هدایت» نامید (Hartshorne, 1993: 45). از این منظر، امام به نقطه‌ای کانونی در شبکه هدایت بدل می‌شود؛ نه به این معنا که جایگزین نظام علی جهان گردد، بلکه بدین معنا که نحوه حضور او در عالم، امکان تحقق خالص‌تر هدایت الهی را در بستر روابط واقعی جهان فراهم می‌آورد. این تحلیل، امامت را از یک «عنوان اعتباری» فراتر می‌برد و آن را به‌نوعی «کارکرد وجودی فعال» تفسیر می‌کند. ولایت، در این معنا، صرفاً شأن تشریحی یا سیاسی نیست، بلکه نحوه‌ای از حضور وجودی است که در آن، هدایت الهی در متن واقعیت تاریخی و عینی فعلیت می‌یابد (Rescher, 1996: 45). از این حیث، می‌توان نوعی هم‌پوشانی مفهومی میان این تحلیل و برخی تقریرات حکمت متعالیه مشاهده کرد؛ زیرا در آنجا نیز ثبات مقام انسان کامل یا امام، شرط امکان هدایت در عالم متغیر تلقی می‌شود (Aminrazavi, 2007: 210). با این حال، تفاوت بنیادین در این است که در حکمت صدرایی و عرفان اسلامی، این نقش بر بستر نظریه تشکیک وجود و وحدت وجود تبیین

می‌شود، درحالی‌که در نظام وایتهد، بر اساس کثرت رویدادهای مستقل و شبکه‌پیش‌گیری‌های متقابل توضیح داده می‌شود. بدین ترتیب، شباهت در «پویایی هدایت» به معنای همسانی در «زیرساخت متافیزیکی» نیست، بلکه نشان‌دهنده امکان گفت‌وگوی مفهومی میان دو دستگاه فکری است.^۱

۶-۱. کارکرد ولایت و عصمت

کارکرد اصلی امامت، تجلی‌یافته در دو مفهوم ولایت و عصمت است که در چارچوب فرآیندی وایتهد معنایی نو می‌یابد. در این چارچوب، امامت دیگر یک مقام سلسله‌مراتبی سنتی نیست، بلکه یک سازوکار بنیادین برای تعیین غایت‌شناختی جهان است. محوریت این تحلیل بر مفهوم «پیش‌گیری کامل» (Perfect Prehension) به‌مثابه تحقق غایت‌شناختی امام در ساحت جهان متمرکز است، عملیاتی که در تاروپود هستی‌شناسی وایتهدی تنیده شده است. ولایت تکوینی که به‌عنوان اعمال‌نفوذ هستی‌شناختی مستمر امام برای حفظ و هدایت نظام کیهانی به‌سوی غایت‌نهایی (Final End) تعریف می‌شود، دقیقاً با عملیات بنیادین فرآیندگرایی هم‌پوشانی دارد. این هم‌پوشانی در دو وجه بنیادین پیش‌گیری وایتهدی قابل تبیین است:

وجه نخست، «پیش‌گیری عینی» (Objective Prehension) است. مقصود از این تعبیر، صرف «دانستن» یا «اطلاع داشتن» نیست، بلکه نوعی دریافت وجودی واقعیت است؛ به این معنا که وضعیت‌های واقعی جهان - اعم از آنچه بالفعل رخ داده و آنچه در قالب امکان‌ها و نسبت‌ها در حال شکل‌گیری است - در افق ادراک امام حضور دارد و در فرآیند هدایت او لحاظ می‌شود. این دریافت، گزینشی‌خطاپذیر یا مبتنی بر داده‌های ناقص نیست،

---

۱. در نظریه عرفانی «انسان کامل» و تقریر صدرایی از امامت، نقش امام بر مبنای وحدت وجود، تشکیک هستی و تجلی اسماء الهی در مراتب وجود تبیین می‌شود. در آن چارچوب، انسان کامل حلقه اتصال مراتب وجود و مظهر جامع اسماء الهی است؛ اما در فلسفه وایتهد، چنین مبنایی وجود ندارد؛ واقعیت از کثرت رویدادهای تجربه‌مند تشکیل شده و پیوند آن‌ها از طریق پیش‌گیری‌های متقابل توضیح داده می‌شود. از این رو، اگرچه هر دو دیدگاه بر «حضور فعال حقیقتی هدایت‌گر در جهان پویا» تأکید دارند، مبانی هستی‌شناختی آن‌ها کاملاً متفاوت است: یکی مبتنی بر وحدت تشکیکی وجود و دیگری مبتنی بر کثرت رویدادی و رابطه‌مندی فرآیندی.

بلکه به گونه‌ای است که تصویر واقعیت، پیش از هرگونه داوری یا کنش، با بیشترین درجه وضوح و انسجام در نزد او حاضر است (Schmitz, 2005: Chapter 5). مقصود از «عدم تقلیل» آن است که این دریافت، واقعیت را به بخشی از آن یا به زاویه‌ای محدود فرو نمی‌کاهد؛ نه صرفاً به داده‌های حسی، نه صرفاً به تحلیل‌های ذهنی و نه صرفاً به گزارش‌های تاریخی. بلکه واقعیت در کلیت روابط، شرایط و امکان‌هایش در نظر گرفته می‌شود. در اینجا، «سطح تحقق واقعیت زمانمند» ناظر به رخداد‌های عینی، تاریخی و بالفعل جهان است؛ آنچه در زمان و مکان مشخص روی می‌دهد. در مقابل، «سطح انتزاعی واقعیت زمانمند» به شبکه نسبت‌ها، امکان‌ها، زمینه‌ها و پیامدهای نهفته در همین رخدادها اشاره دارد؛ یعنی لایه‌ای از واقعیت که مستقیماً محسوس نیست، اما در تحلیل درست موقعیت نقش تعیین‌کننده دارد. بر این اساس، عصمت در این سطح به‌عنوان نوعی «صلاحیت وجودی» (Ontological Competence) فهم می‌شود: توانایی دریافت واقعیت در هر دو لایه تحقق و نسبت‌های نهفته آن، بدون اغتشاش، تقلیل یا خطا. چنین دریافت دقیقی، شرط لازم برای هرگونه هدایت غایت‌مند است؛ زیرا اگر پایه ادراکی ناقص باشد، فرآیند جهت‌دهی بعدی نیز ناگزیر دچار انحراف خواهد شد.

وجه دوم، یعنی «پیش‌گیری ذهنی» (Subjective Prehension)، ناظر به مرحله‌ای است که در آن، داده‌های دریافت‌شده از واقعیت، در وجود امام به یک «جهت‌گیری منسجم» تبدیل می‌شود. مقصود از این مرحله، صرف داشتن اطلاعات نیست، بلکه توانایی سازمان‌دهی آن‌ها در قالب یک «هدف درونی» (Initial Aim) است. این هدف درونی، نه یک میل شخصی، بلکه نحوه‌ای از جهت‌دهی خلاقانه به داده‌های واقعی است، به گونه‌ای که بیشترین هماهنگی را با نظم مطلوب و حقیقت الهی حفظ کند (Ford, 1990: 88). بدین ترتیب، می‌توان این فرآیند را در سه گام روشن صورت‌بندی کرد: الف) دریافت دقیق واقعیت آن گونه که هست (پیش‌گیری عینی)؛ ب) سازمان‌دهی منسجم این دریافت‌ها در پرتو هدایت الهی (پیش‌گیری ذهنی)؛ ج) شکل‌گیری جهت‌گیری عملی متناسب با همان موقعیت (تحقق هدف درونی). عصمت در این چارچوب، تضمین‌کننده سلامت هر سه گام است: نه در مرحله دریافت، تقلیل و اغتشاش رخ می‌دهد؛ نه در مرحله سازمان‌دهی،

انحراف از غایت الهی صورت می‌گیرد؛ و نه در مرحله تحقق، جهت‌گیری نادرست پدید می‌آید. از این رو، عصمت به‌مثابه کیفیتی وجودی فهم می‌شود که کل این زنجیره را از خطا مصون می‌دارد. این سازوکار، مبنای «ولایت مستمر» است. مقصود از استمرار ولایت آن نیست که این نحوه تأثیرگذاری تنها در دوره‌ای خاص (مانند دوران غیبت) پدید آید، بلکه این لایه از حضور و اثرگذاری، لازمه ذات امامت است و از آغاز جریان امامت در تاریخ الهی وجود داشته است. آنچه در دوران غیبت تغییر می‌کند، نه اصل این کارکرد وجودی، بلکه نحوه ادراک و مواجهه ما با آن است. در این چارچوب، نفوذ امام در عالم را می‌توان ناظر به لایه‌ای عمیق‌تر از روابط وجودی دانست که فراتر از تعاملات حسی و مستقیم است. این نفوذ، به معنای اثرگذاری بر «ساختارهای بنیادین ادراک و جهت‌گیری انسان‌ها» است؛ یعنی همان سطحی که در آن، امکان پذیرش هدایت الهی شکل می‌گیرد (Leclerc, 1958: 150). چنین تلقی‌ای، با تقریرات عرفانی از ولایت نیز هم‌سویی دارد، با این تفاوت که در اینجا تلاش شده است این معنا با زبان تحلیلی فلسفه فرآیند صورت‌بندی شود (Abdollahi, 2024).

این تبیین فرآیندی، به‌خوبی ضرورت تبیین نفوذ معنوی و غیرمحسوس امام در عصر غیبت را با اصول هستی‌شناختی فرآیند‌گرایی سازگار می‌سازد؛ زیرا وایتهد بر این باور است که هر رویداد واقعی، در آخرین مرحله تکوین خود، تحت تأثیر ایده‌آلهایی، قرار می‌گیرد که از طریق نهادهای هویت‌بخش بنیادین به آن تزریق می‌شوند. امام، با استقرار خویش در ساحت نهادهای هویت‌بخش بنیادین، نقش تضمین‌کننده پیوستگی غایت‌شناختی جهان را ایفا می‌نماید؛ حتی اگر این پیوستگی از طریق ادراک حسی مستقیم قابل‌ردیابی نباشد (Nasr, 2018: 190). این نقش، امامت را به یک مکانیسم خودتنظیم‌شونده هستی‌شناختی تبدیل می‌کند که تضمین می‌کند فرآیند جهان به‌طور سیستماتیک به سمت تحقق زیبایی، کمال و نظم در بالاترین سطح ممکن حرکت کند، فارغ از محدودیت‌های ظاهری جهان محسوس. این تحلیل، ولایت را به‌مثابه یک اصل فعال در تداوم و تکامل کیهانی قرار می‌دهد که هیچ‌گاه توسط زمان و مکان متوقف نمی‌شود، بلکه صرفاً شکل ظهور خود را به سطح انتزاعی‌تر می‌برد.

۶-۲. عصمت به مثابه انسجام مطلق در فرآیند خلاقیت

خلاقیت در نظام هستی‌شناختی آلفرد نورث وایتهد، صرفاً یک ظرفیت یا توانایی نیست، بلکه نیروی بنیادین و محرک اصلی هستی است که امکان تحقق و توسعه تمامی موجودات و رویدادها را در جهان فراهم می‌آورد (Whitehead, 1929: 21). این خلاقیت، فرآیندی ذاتی است که از طریق جذب کنش‌های پیشین و تبدیل آن‌ها به انگیزه‌های جدید برای رویدادهای آتی، موجب تداوم تکاملی کیهان می‌شود. در این منظر، خطا معنایی جز عدم موفقیت در دستیابی به ترکیب خلاقانه‌ای نمی‌یابد که بیشترین میزان نظم و انطباق ممکن را در آن لحظه هستی‌شناختی با غایت متعالی به همراه داشته باشد. خطا، یک توقف یا انحراف در جریان نیروی هستی‌ساز است. عصمت امام که در پارادایم فرآیندگرایی مورد بحث است، تجلی عینی و متعین این «اجرای بدون نقص مقوله خلاقیت» در ساختار وجودی امام است. این بدان معناست که امام نه صرفاً به دلیل امر یا نهی بیرونی، بلکه به واسطه ساختار هستی‌شناختی ایده‌آل خود، همواره و در هر لحظه از زمان، بهترین ترکیب ممکن از امکانات (Best Possibility) را برای تحقق غایت نهایی جهان محقق می‌سازد. این «بهترین ترکیب ممکن»، محصول یک محاسبه صرف نیست، بلکه درونی‌ترین انگیزه وجودی اوست که دقیقاً هم‌راستای با جریان خلاقیت بنیادین هستی قرار دارد. این عصمت، از منظر هستی‌شناختی، یک ویژگی سلبی (Negative Attribute) به معنای صرف «عدم ارتکاب خطا» نیست؛ زیرا مفاهیم سلبی در یک سیستم پویا، ظرفیت توضیح قدرت فعال را ندارند. در عوض، عصمت امام یک اثبات وجودی پویا (Dynamic Ontological Affirmation) است (Griffin, 2005: 78). این اثبات، فعلی است که همواره در حال بازآفرینی و تثبیت نظم در فرآیند شکل‌گیری رویدادهاست. هر رویداد تجربه‌مند در لحظه پیدایش خود با داده‌های متکثر گذشته مواجه است که گاه ناسازگار یا پراکنده‌اند و باید به یک وحدت منسجم و هماهنگ با غایت الهی تبدیل شوند. این مرحله حساس همان «مرز آشفته‌گی و بی‌نظمی» است؛ نه یک مکان خارجی، بلکه وضعیتی درونی که در آن، عدم انسجام یا خطا در تبدیل داده‌ها به جهت‌گیری عمل، می‌تواند نظم آینده را مختل سازد.

امام، به عنوان نهاد واقعی ممتاز، در این مرحله همواره بالاترین انسجام ممکن را ایجاد می‌کند. به این معنا که هیچ داده یا امکان مرتبط با واقعیت زمانمند، چه در سطح انتزاعی (شبکه نسبت‌ها و امکان‌های نهفته در رویدادها) و چه در سطح تحقق (رخدادهای بالفعل و عینی) از دریافت و ترکیب او مستثنی نمی‌ماند و هر مرحله از تحول رویدادها دقیقاً در راستای تحقق غایت نهایی سامان می‌یابد. (Rescher, 1998: 88) این ساختار پیش‌گیری، امکان تبدیل خلاقانه داده‌ها به واقعیت را به صورت مطلق و بی‌خطا فراهم می‌آورد و او را فعال‌ترین عامل در ایجاد نظم، زیبایی و کمال در جهان می‌سازد. بدین ترتیب، عصمت به عنوان «فعل دائم» تفسیر می‌شود: کیفیتی پویا که نه تنها با پویایی هستی در تعارض نیست، بلکه در متن همین پویایی قرار دارد و به عنوان محرک اصلی حرکت هستی به سوی پیچیدگی هدفمند عمل می‌کند و تضمین می‌کند که هر رویداد در مسیر تحقق غایت الهی، بهترین و کامل‌ترین شکل ممکن را پیدا کند.

البته باید به تفاوت بنیادین میان امام و سایر عوامل در جهان توجه کرد. هر رویداد تجربه‌مند در جهان، بخشی از امکانات را از محیط خود جذب می‌کند، اما توانایی آن برای تبدیل این امکانات به یک هدف بنیادین درونی که حداکثر نظم ممکن را فراهم آورد، محدود است. این محدودیت ناشی از ترکیب ذاتی دوگانگی در فرآیند ادراک کنشی است: بخشی از داده‌ها جذب می‌شوند، اما فرآیند ترکیب و تبدیل آن‌ها همواره تحت تأثیر میراث‌های پیشین و عوامل محیطی قرار دارد که منجر به انحراف از مسیر ایده‌آل می‌شود. امام، با داشتن یک ساختار ایده‌آل هستی‌شناختی، این دوگانگی را در سطح بنیادین‌ترین رویدادهای تجربه‌اش، حل می‌کند. ساختار او به گونه‌ای است که پیش‌گیری عینی (جذب تمامی واقعیات) با پیش‌گیری ذهنی (تولید هدف درونی بهینه) در یک لحظه واحد و بدون درگیری متقابل به تحقق می‌رسد. در نتیجه، هدف درونی تولیدشده توسط او، همواره نه یک «هدف خوب محتمل»، بلکه «الزام مطلق هستی‌شناختی برای تحقق بالاترین سطح ممکن از نظم» است. (عبداللهی، ۱۴۰۰) این همسویی کامل، عصمت را به معنای انسجام مطلق در تمام مراحل فرآیند خلاقیت وجودی امام در می‌آورد. او تجسم «عمل پیوسته خداگونه» در ساحت مخلوقات است که همواره مرز میان امر ممکن و امر محقق را به سوی

امر مطلوب حرکت می‌دهد. این مفهوم با مفهوم «حضور غایت‌شناختی» در فلسفه وایتهد گره می‌خورد. غایت‌شناختی، جهت‌گیری هر رویداد به سوی کمال خود است. عصمت امام به معنای آن است که او خود، تجلی آگاهانه و فعال این غایت‌شناختی است. به عبارتی، او کانال اصلی است که از طریق آن، جهان پتانسیل‌های خود را به سوی تحقق غایت‌نهایی خود سوق می‌دهد. اگر هر چیز در جهان در تلاش است تا بهترین شکل خود باشد، امام تجلی آن چیزی است که این «تلاش برای بهترین بودن» را به‌طور کامل محقق ساخته است؛ نه به‌عنوان یک پایان ثابت، بلکه به‌عنوان یک الگوی فعال از تبدیل مستمر و بهینه.

عصمت امام، در حقیقت، ضمانت اجرای منطقی اصل سازمان‌دهی در جهان است. اگر جهان، همان‌طور که وایتهد می‌گوید، از رویدادها و روابط تشکیل شده است و اگر این روابط نیازمند یک سازمان‌دهنده‌نهایی هستند تا از فروپاشی در بی‌نظمی جلوگیری شود، امام همان سازمان‌دهنده غایت‌شناختی است که این روابط را به‌گونه‌ای هندسی می‌کند که همواره به سمت یکپارچگی معنایی حرکت کنند. این امر، عصمت را هم‌زمان یک کیفیت اخلاقی و یک اصل هستی‌شناختی نشان می‌دهد، زیرا مراقبت امام بر وجود خویش هم‌زمان مراقبت و تنظیم هستی کل جهان است؛ هر کنش او هم فعل اخلاقی و هم فعل هستی‌شناختی است و انسجام و پایداری نظام هستی را تضمین می‌کند. عدم ارتکاب خطا در این سطح، نه یک پرهیز، بلکه یک الزام فرآیندی است؛ زیرا هرگونه انحراف از مسیر بهینه در مقام امام، مستقیماً به معنای تضعیف و از دست رفتن بخشی از ظرفیت خلاقیت جهان در رسیدن به غایت خود خواهد بود؛ بنابراین، عصمت او همان تعهد بنیادین هستی به تحقق بالاترین شکل نظم ممکن در قالب یک فاعل آگاه است. این ایده با مفاهیم مربوط به «نهادهای واسط» در تحلیل‌های پیشین همبستگی کامل دارد. امام، با استقرار در سطوح انتزاعی هستی، به‌طور مستمر با ایده‌آل‌های غایی در تماس است و این ایده‌آل‌ها را از طریق نهادهای هویت‌بخش به جهان منتقل می‌کند. عصمت در اینجا همان سمت و کارکرد مطلق و بدون خدشه این انتقال است؛ اطمینان از اینکه آنچه به‌عنوان «بهترین ترکیب ممکن» به جهان منعکس می‌شود، عاری از هرگونه فیلتر یا تغییر ناشی از

محدودیت‌های وجودی است که در ساختارهای مخلوق عادی وجود دارد. این انسجام مطلق در فرآیند خلاقیت، عصمت را به یک اصل فعال در تکامل مستمر تبدیل می‌کند که نه تنها از انحراف جلوگیری می‌کند، بلکه نیروی پیش‌برنده اصلی به‌سوی کمال را فراهم می‌سازد. این نگرش، عصمت را از یک خاصیت ایستا، به موتور محرکه دائمی تکامل کیهانی تبدیل می‌کند که با هر لحظه از خلاقیت و ایتهدی هم‌نوایی دارد. این همان چیزی است که در فلسفه دین به‌عنوان «حضور فعال و فعال‌ساز خداگونه» در جهان شناخته می‌شود، با این تفاوت که اینجا در چارچوب هستی‌شناسی فرآیندگرایانه تبیین شده است. این عصمت، شرط لازم برای تحقق «نظم زیبایی‌شناختی نهایی» در کل نظام هستی است، نظمی که حاصل یک میلیون میلیون ترکیب خلاقانه بهینه در هر لحظه از زمان است (Ali, I., & Abdollahi, 2024).

۳-۶ دستاوردهای روش‌شناختی و فلسفی برای کلام شیعه

تطبیق چارچوب فلسفی فرآیندگرایی آلفرد نورث وایتهد بر مفهوم بنیادین امامت در کلام شیعی، امکان تحلیل انتقادی و مقایسه‌ای نوینی را فراهم می‌آورد که باهدف روشن‌سازی سازوکارهای هستی‌شناختی و اخلاقی امامت انجام می‌شود، بی‌آنکه پویایی درونی و ظرفیت‌های منحصر به فرد کلام متعالیه و عرفانی شیعی نادیده گرفته شود (Cobb, 1994: 300؛ رحیمیان، ۱۳۹۵). (در حقیقت، کلام شیعی، به‌ویژه در سنت متعالیه و عرفانی، همواره دارای ظرفیت‌های بی‌نظیر برای توضیح جریان هدایت درون هستی امام و نظم غایت‌مند جهان بوده است، همان‌گونه که در اندیشه عرفا جریان ضلالت و هدایت هم‌زمان در چارچوب وجود جمع‌جمعی امام (حقیقت محمدیه) تبیین شده است (رحیمیان، ۱۳۹۵: ص ۸۸-۹۰). در این راستا، چارچوب فرآیندگرایی به ما امکان می‌دهد این پویایی را در قالب اصطلاحات هستی‌شناختی مدرن و تحلیل فرآیندی روشن کنیم، بدون آنکه مدعی شویم این دستاوردها برای اولین بار به کلام شیعی ارائه شده‌اند. مدل فرآیندگرا، هستی را شبکه‌ای از «رویدادهای تجربه‌مند (Creative Advance)» در حال خلق می‌داند و امامت را به‌عنوان شرط لازم وجودی برای تضمین جریان خلاقیت بنیادین در نظر می‌گیرد

(Whitehead, 1929: 39) در این تحلیل، هر لحظه از هستی، به واسطه پیش‌گیری (Prehension) مستمر، نیازمند اتصال به منبع هدف‌گذاری متعالی است تا از فروپاشی در اغتشاش یا تکرار بی‌هدف جلوگیری شود؛ اما برخلاف برداشت برخی، این منظر هیچ تضاد یا نقیصی در کلام شیعی ایجاد نمی‌کند؛ زیرا کلام متعالیه و عرفانی شیعی نیز از پیش، جریان هدایت درونی، انسجام غایت‌مند و امکان تحقق نظم و زیبایی‌شناسی درون‌هستی را تصریح کرده‌اند (مطهری، ۱۳۹۰: ج. ۱۰، ص. ۳۲۰؛ رحیمیان، ۱۳۹۵). در این بافت، امامت تجلی عینی نیروی وحدت‌بخش و سازمان‌دهنده است که همواره جریان هدایت و نظم غایی جهان را تضمین می‌کند و جریان ضلالت نیز در همان هندسه‌ای قرار دارد که به سوی غایت نهایی، یعنی وجود جمع جمعی امام، هدایت می‌شود. به این ترتیب، استفاده از چارچوب فرآیند‌گرایی، نه برای افزودن ویژگی‌های جدید به کلام شیعی، بلکه برای تبیین ساختارهای درونی موجود و روشن‌سازی سازوکارهای تحقق‌پویایی، نظم و هدایت الهی در قالب زبان فلسفی-فرآیندی است. این رویکرد، امکان مقایسه روشن بین نظریه‌های کلاسیک کلامی و فلسفه مدرن فرآیند را فراهم می‌کند و تأکید می‌نماید که پویایی و غایت‌مندی کلام شیعی از پیش وجود داشته و فرآیند‌گرایی تنها ابزار تحلیلی نوینی برای بازنمایی آن ارائه می‌دهد.

دومین دستاورد بنیادین تحلیل، تبیین عملیاتی و متافیزیکی ولایت است. در سنت کلامی شیعه، ولایت گاه به‌عنوان مقامی غیرقابل مشاهده و صرفاً متافیزیکی تصور می‌شد که تنها از طریق استدلال عقلی یا کشف معرفتی قابل دسترسی بود. با استفاده از چارچوب فلسفه فرآیند‌آیتهد، ولایت می‌تواند به‌عنوان «نیروی هدایت‌گر فعال» (Active Guiding Power) تبیین شود که کل واقعیت-شامل جهان مادی، ذهنی و معنوی-را در بر می‌گیرد. این نیرو نه امری جدا از هستی، بلکه سازوکار درونی و ذاتی جهان است که از طریق آن «هدف درونی» (Initial Aim) در هر رویداد تجربه‌مند القا می‌شود و نظم و جهت‌دهی هستی را تضمین می‌کند. مشاهده‌پذیری ولایت، از طریق آثار آن در نظم و انسجام رویدادها، تحقق غایت‌شناختی و هدایت مستمر، قابل تبیین است و محدود به جهان مادی نیست (Sode, 2013: 355). امام، به‌عنوان مظهر ولایت، کانال اصلی انتقال این هدایت

است و جریان «تجمیع مقدماتی» (Prehension) را هدایت می‌کند تا رویدادهای جدید، میراث‌های گذشته را با نوآوری سازنده ترکیب کرده و در بالاترین سطح امکان‌پذیر تحقق یابند. بدین ترتیب، ولایت از یک مفهوم اثباتی به یک «عمل مداوم هستی‌ساز» (Ongoing Ontological Operation) تبدیل می‌شود که دوام و جهت‌دهی کل هستی را تضمین می‌کند. سومین دستاورد این چارچوب، روشن شدن نسبت جبر و اختیار در امامت است. در کلام اسلامی، جریان کلی تاریخ و وجود به سمت غایت مشخصی حرکت می‌کند و تحقق این غایت تضمین شده است؛ این همان جبر غایی است که اکثر دانشمندان جهان اسلام به آن اعتقاد دارند. با این حال، جبر غایی تأثیری بر کنش ارادی فرد در لحظه انتخاب نمی‌گذارد؛ اختیار در سطح کنش لحظه‌ای معنا پیدا می‌کند. در این سطح، امام به‌عنوان مظهر ولایت، نه جبر محض و نه اختیار مطلق را اعمال می‌کند، بلکه جریان هدایت و محدودیت اختیار انسانی را در چارچوب غایت‌شناسی کلی تحقق می‌بخشد. اختیار فردی، در بستر هدایت الهی شکل می‌گیرد، نه در مقابل آن و امام هم‌زمان هم تعیین‌بخش غایت کلی جهان (جبر در سطح غایت‌شناختی) و هم تسهیل‌کننده تحقق پتانسیل‌ها و انتخاب‌های ارادی در هر لحظه است (Izutsu, 1964: 90). در مورد جمع اضداد، وحدتی که در وجود امام و جهان تحقق می‌یابد، وحدتی است که سطوح مختلف واقعیت، از جمله ثبات و تغییر، قدیم و حادث و وحدت و کثرت را در چارچوب وجود متعالی امام هماهنگ می‌کند، بدون آنکه تضاد واقعی میان آن‌ها رخ دهد. این هماهنگی ناشی از انسجام هستی‌شناختی وجود امام است؛ وحدتی که با کثرت در وجود عالی جمع می‌شود، نه وحدتی که در تضاد و مقابله با آن‌ها باشد؛ به عبارت دیگر، جمع اضداد، یک استعاره نیست، بلکه بازتاب نظم ذاتی هستی است که از طریق ساختار متعالی امام تحقق می‌یابد. این تحلیل تداوم و تعمیق دیدگاه‌های سنتی کلام متعالیه و عرفان اسلامی است. مفاهیمی مشابه، از قرن هفتم هجری، در آثار ابن عربی و استدلال‌های ملاصدرا بیان شده‌اند؛ بنابراین، ادعای نوآوری محتوایی نسبت به سنت کلام شیعه و عرفان مطرح نیست. امامت، به‌عنوان تجلی ولایت، جریان هدایت و انسجام هستی را در تمام سطوح واقعیت، از ذرات فیزیکی تا سطح معرفتی و تشریحی، برقرار می‌کند و تضمین می‌کند که کل واقعیت در چارچوب یک نیروی واحد

و هماهنگ هدایت شود (مطهری، ۱۳۹۰: ج. ۱۰، ص. ۳۲۰؛ رحیمیان، ۱۳۹۵: ص. ۸۸-۹۰).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف بازسازی نظریه امامت در کلام امامیه بر اساس پارادایم فرآیندگرایی آلفرد نورث وایتهد، کوشید تا از محدودیت‌های تبیین‌های جوهر‌گرایانه و ایستا عبور کرده و قرائتی پویا، رابطه‌محور و هستی‌شناختی از امامت ارائه دهد. مسئله محوری تحقیق این بود که چگونه می‌توان ضمن حفظ اصالت‌های کلام شیعی، مفاهیم بنیادینی چون حضور امام، ولایت و عصمت را در افق یک هستی‌شناسی مبتنی بر «شدن» و فرآیند بازخوانی کرد؛ افقی که با تحولات فلسفی معاصر هم‌سو تر است و امکان گفت‌وگوی عمیق‌تری با فلسفه دین جدید فراهم می‌آورد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که فلسفه فرآیند وایتهد، با جایگزین کردن «رویداد» و «فرآیند» به جای «جوهر ثابت»، ظرفیت بالایی برای تبیین نقش امام به مثابه یک نهاد فعال و مستمر در شبکه هستی دارد. در این چارچوب، امام نه صرفاً یک مقام تشریحی یا شخصیتی تاریخی، بلکه «نهاد واقعی ایده‌آل» و کانون تحقق هدف غایی در جهان تلقی می‌شود؛ نهادی که از طریق پیش‌گیری کامل، جهان را در هر لحظه با آرمان الهی پیوند می‌دهد. چنین تفسیری، امکان فهم معنادار «حضور» امام را حتی در عصر غیبت فراهم می‌سازد، بی‌آنکه به تبیین‌های صرفاً نمادین یا انفصالی فروکاسته شود. از منظر این بازسازی، ولایت به‌عنوان یک عمل هستی‌شناختی فعال و مستمر فهم می‌شود که در آن، امام نقش سازمان‌دهنده غایت‌شناختی فرآیند جهان را ایفا می‌کند. ولایت دیگر صرفاً یک نسبت حقوقی یا اعتباری نیست، بلکه سازوکاری بنیادین برای جهت‌دهی خلاقیت کیهانی به‌سوی نظم، زیبایی و کمال است. این تفسیر، امامت را در مرکز دینامیک هستی قرار داده و آن را به شرط امکان تحقق «پیشرفت خلاقانه» در سطح جهان انسانی و فراتر از آن بدل می‌سازد. همچنین بازتعریف عصمت به‌مثابه «انسجام مطلق در فرآیند خلاقیت»، یکی از دستاوردهای کلیدی این پژوهش است. عصمت، در این چارچوب، نه یک صفت سلبی و ایستا، بلکه یک توانمندی وجودی فعال تلقی می‌شود که طی آن، امام همواره قادر است بهترین ترکیب ممکن از امکانات را در

هر لحظه تاریخی محقق سازد. این تلقی، عصمت را از سطح اخلاق فردی فراتر برده و آن را به ضامن پایداری و انسجام هستی‌شناختی جهان ارتقا می‌دهد؛ امری که با منطق درونی فلسفه فرآیند و مفهوم خلاقیت بنیادین کاملاً هم‌خوان است. تلفیق سنجیده کلام امامیه با فلسفه فرآیند، نه تنها به تضعیف مبانی اعتقادی شیعه نمی‌انجامد، بلکه می‌تواند افق‌های روش‌شناختی تازه‌ای برای کلام شیعی بگشاید. عبور از تقابل‌های دوگانه سنتی، تبیین رابطه جبر و اختیار در قالب «تعین خلاق» و ارائه تصویری ارگانیک از نسبت خدا، امام و جهان، از جمله دستاوردهایی است که می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری یک «کلام فرآیند-محور» در حوزه امامت باشد. این رویکرد، ظرفیت آن را دارد که کلام شیعه را در مواجهه با پرسش‌های فلسفی و هستی‌شناختی معاصر، به صورت فعال، منسجم و خلاق وارد میدان گفت‌وگو کند و امامت را نه به عنوان یک مفهوم تاریخی محدود، بلکه به مثابه یک اصل زنده و مؤثر در تداوم و تکامل کیهانی بازنمایی نماید.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Esmaeil
Abdollahi

<https://orcid.org/0000-0001-5685-0379>

منابع

- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. ج ۱۰. قم: مرکز نشر اسراء.
- سید محمدحسین طباطبایی. (۱۳۹۲). *تفسیر المیزان*. ج ۲. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- سید مرتضی. (۱۳۹۹). *الشافی فی الإمامة*. نجف: چاپ قدیم.
- شیخ مفید. (۱۴۱۲). *الاعتقادات*. نجف: چاپ قدیم.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۶). *اسلام شیعی: خاستگاه‌ها، ایمان و عمل‌ها*. تهران: انتشارات صدرا.
- عبداللهی، محمد اسماعیل. (۱۴۰۰). *قرآن کریم و چگونگی ارتباط جهان کثرت با جهان وحدت در نظام هستی‌شناسی عرفانی*. نشریه حکمت معاصر، ۳۳ (پاییز و زمستان)، ۲۳۵-۲۵۸.
- عبداللهی، محمد اسماعیل. (۱۴۰۳). *فرا تحلیل سرشت انسان از رهگذر مقایسه تطبیقی انگاره‌های حکمی در اندیشه علامه طباطبایی و آگوستین*. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۸ (بهار و تابستان)، ۳۲۵-۳۶۰.
- گروه مؤلفان. (۱۳۹۷). *معارف کلامی شیعه: کلیات امامت*. تهران: پژوهشکده فرهنگ اسلامی.
- مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۴). *آموزش عقاید*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۶۸). *امامت و رهبری*. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). *مجموعه آثار*. ج ۱۰. تهران: انتشارات صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (شیخ مفید). (۱۴۱۳ ق). *النکت الاعتقادیة*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- نصر، سید حسین. (۱۳۶۷). *مقدمه‌ای بر اسلام شیعی: تاریخ و آموزه‌های تشیع دوازده‌امامی*. تهران: نشر طهوری.

References

- Abdollahi, M. E. (2024 AD). "Meta-Analysis of Human Nature through the Comparative Comparison of Judgmental Concepts in the

- Thought of Allamah Ṭabāṭabā'ī and Augustine." *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 5(8), 325-360. <https://doi.org/10.22054/jcst.2024.80055.1169>
- Ali, I; Abdollahi, M. E. (2024 AD). Divine Traditions and the Governance of the City-state of Medina." *HTS Teologiese Studies*. 80(3), 1-7. <https://doi.org/10.4102/hts.v80i3.10094>
- Aminrazavi, M. (2007 AD). *The World of Mulla Sadra: Philosophy and Mysticism in an Islamic Epoch*. Albany: State University of New York Press.
- Cobb, J. B. (1994 AD). *Christian Faith and Public Policy: A Process Approach*. University Park: Penn State University Press.
- Cobb, J. B; Griffin, D. (1976 AD). *Process Theology: An Introduction*. Philadelphia: Westminster Press.
- Faure, R. (2008 AD). *God as Poet of the World: Explorations in Process Theology*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Ford, L. S. (1990 AD). *The Emergence of Whitehead's Metaphysics*. New York: State University of New York Press.
- Griffin, D. R. (2005 AD). *The Quest for the God of Process*. Albany: State University of New York Press.
- Hartshorne, Ch. (1948 AD). *The Philosophy and Theology of Neoclassical Thought*. La Salle, IL: Open Court.
- Hartshorne, Ch. (1993 AD). *Creativity in American Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Izutsu, T. (1964 AD). *God and Man in the Koran: Semantics of the Qur'anic Weltanschauung*. Tokyo: Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies.
- Leclerc, I. (1958 AD). *Whitehead's Metaphysics: An Introductory Exposition*. London: George Allen & Unwin.
- Madelung, W. (1997 AD). *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Modarressi, H. (2017 AD). *Shi'i Islam: Origins, Faith and Practices*. London: Routledge.
- Nasr, S. H. (1988 AD). *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. Albany: State University of New York Press.
- Nasr, S. H. (2018 AD). *The Study Quran: A New Translation and Commentary*. New York: HarperOne.
- Rescher, N. (1996 AD). *Process Metaphysics: An Introduction to Process Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Rescher, N. (1998 AD). *The Shorter Works of Nicholas Rescher: 1992–1997*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Schmitz, K. L. (2005 AD). *What Is Experience? Essays in Metaphysics*.

- Washington, D.C.: Catholic University of America Press.
- Sode, K. (2013 AD). "Whitehead's Metaphysics and Quantum Field Theory." *Studies in History and Philosophy of Science*. 44, 350–358.
- Weber, M; Desmond, W. (Eds). (2008 AD). *Handbook of Whiteheadian Process Thought*. Frankfurt: Ontos Verlag.
- Whitehead, A. N. (1925 AD). *Science and the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead, A. N. (1978 AD). *Process and Reality: An Essay in Cosmology (Corrected Edition)*. New York: Free Press.
- Whitehead, A. N. (1978 AD). *Process and Reality: An Essay in Cosmology*. Corrected Edition. New York: The Free Press.

استناد به این مقاله: عبداللهی، محمد اسماعیل. (۱۴۰۴). بازسازی نظریه امامت شیعه بر اساس فلسفه فرآیند آلفرد نورث وایتهد. پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۶(۱۱)، ۱۵۹-۱۹۳. DOI: 10.22054/jcst.2026.90767.1288

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.